

KAMYOB VA YO'QOLIB BORAYOTGAN FAUNA VA FLOR TURLARINI MUHOFAZA QILISH HUQUQI

Sherqobilov Jaloliddin Faxriddinovich

Toshkent davlat yuridik universiteti

“Atrof-muhit huquqi va barqaror rivojlanish” mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya: *Biologik xilma-xillik – bugungi kunning o‘ta dolzarb mavzularidan biri hisoblanadi. Chunki hozirgi tahlikali ekologik davrda ko‘pchilik turlar yo‘qolish xavfi ostidagi turlar safiga qo‘shilib bormoqda. Ushbu maqolada bevosita biologik xilma-xillik to‘g‘risida, ayniqsa, yo‘qolish xavfi ostida qolgan turlarni alohida muhofaza ostiga olish, ushbu munosabatlarni tartibga solishdagi milliy va xalqaro qonunchilik bazasi va ushbu munosabat obektlaridan foydalanish turlari, yo‘qolish xavfi ostidagi turlarni muhofaza etishda amaliyotdagi mavjud muammolar va ularga takliflar, rorijiy tajribalar haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *fauna, flora, noyob tur, muhofaza etish usullari, ovchilik, hayvonlar muhofazasi, o‘simlik muhofazasi.*

ПРАВО НА СОХРАНЕНИЕ НАХОДЯЩИХСЯ ВИДОВ ДИКОЙ ФАУНЫ И ФЛОРЫ

Аннотация: *Биоразнообразие – одна из горячих тема современности. Потому что в нынешний опасный экологический период многие виды пополняют ряды исчезающих видов. В данной статье речь идет непосредственно и биологическом разнообразии, особенно о специальной охране исчезающих видов, национальной и международной правовой базе регулирования этих отношений и видах использования объектов этой связи, охране исчезающих видов в процессе, актуальных проблемах на практике и рассматриваются предложения по ним, практический опыт.*

Ключевые слова: *фауна, флора, редкие виды, обычаи, специальное разрешение, охота, запрет, охрана животных, охрана растений, дендрология, охота, рыболовство, экологический мост, ответственность.*

THE RIGHT TO PROTECT SPECIES OF WILD FAUNA AND FLORA UNDER THE RISK OF EXTINCTION

Annotation: *Biodiversity is one of the hot topics of today. Because in the current dangerous ecological period, many species are joining the ranks of endangered species. This article deals directly with biological diversity, especially the special protection of endangered species, the national and international legal framework for regulating these relations and the types of use of objects of this relation, the protection of endangered*

species in the process, current problems in practice and proposals for them, practical experiences are considered.

Key words: *fauna, flora, rare species, red book, special permit, hunting, ban, animal protection, plant protection, dendrology, hunting, fisheries, ecological bridge, responsibility.*

“Yer, yer osti boyliklari, suv, o‘simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy resurslar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va ular davlat muhofazasidadir.”

(O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, 68-moddasi)

Bugungi kunga kelib bioxilma-xillik mavzusi nafaqat ekologlar uchun, balki jamiyatning har qatlami uchun birday xavotirli mavzuga aylanib bormoqda. Chunki atrof-muhitga yetkazilayotgan zarar bioxilma-xillikni chetlab o‘tgani yo‘q, bu esa bevosita insonlarning yashash sharoitiga va sog‘lig‘iga o‘z ta‘sirini o‘tkazib kelmoqda. Yo‘qolib ketish xavfi ostidagi yovvoyi fauna va flora dunyosining dolzarbligi shundaki, jamiki turlar bir-biriga uzviy bog‘liqdir. Demoqchimizki, yer yuzidagi biror turning kamayishi yoki yo‘qolishi, albatta, boshqa turga o‘zining salbiy ta‘sirini o‘tkazadi. Shuning uchun ham bugungi kunda bunday turlar ham milliy doirada, ham xalqaro miqyosdagi alohida muhofazani talab etadi. Mamlakatimizda yigirma yetti mingdan ziyod tur yo‘qolib ketish arafasida turibdi. Ushbu turlar (ilvirs, qor qoplani, sayg‘oqlar, yo‘rg‘a tuvaloqlar, Buxoro bug‘ulari...) sonini barqaror holatga keltirish, noyob va zaif turlar uchun alohida muhofaza chora-tadbirlarini ishlab, amaliyotga tatbiq etish ekologiya sohasidagi davlat boshqaruvi maxsus vakolatli organining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

“Yovvoyi fauna va floraning ko‘p sonli ajoyib va turli xil shakllari zamin tabiiy tizimlarining betakror qismi hisoblanadi, ular hozirgi va kelgusi avlodlar uchun muhofaza qilinishi kerak³.” Ushbu jumlar “Yo‘qolib ketish xavfi ostidagi yovvoyi fauna va flora turlarining xalqaro savdosi to‘g‘risida”gi Vashington Konvensiyasida belgilangan. Jumla bejizga bitilmagan, zero, u barcha xalqlarga o‘z majburiyatlarini eslatib turadi: biologik xilma-xillik sening davringgacha saqlanib yetib keldimi, demak, sen ham sendan keying avlodlarga uni yetkazib berishga majbursan. Ushbu konvensiya CITES konvensiyasi deb ham yuritiladi. O‘zbekiston Respublikasi Vashington Konvensiyasini Oliy Majlisning 1997-yil 25-apreldagi 433-I-son bilan ratifikatsiya qilingan. Aytish joizki, ushbu xalqaro hujjat yo‘qolib ketish xavfi ostidagi turlar bilan munosabatni tartibga soluvchi eng yirik va asosiy hujjat sanaladi. Ushbu konvensiya jamiki turlarni ularning zaruriy himoya darajasiga qarab, uchta ilovaga birlashtiradi. Birinchi ilovada yo‘qolib ketgan va yo‘qolish ketish xavfi yuqori bo‘lgan turlar keltirilgan, ikkinchi ilova esa, hozirda yo‘qolish xavfi mavjud bo‘lmagan, biroq hozir ushbu turlar muhofaza ostiga olinmasa, keyinchalik yo‘qolish xavfi mavjud bo‘lgan turlar

³ “Yo‘qolib ketish xavfi ostidagi yovvoyi fauna va flora turlarining xalqaro savdosi to‘g‘risida”gi Vashington Konvensiyasi.

haqida xabar beradi. Ya'ni ikkinchi ilovaga mansub turlar alohida muhofaza etilmasa, ular kelgusida birinchi ilovaga o'tish xavfi mavjud bo'ladi. So'nggi uchinchi ilovada esa xalqaro hamkorlikka muhtoj, a'zo mamlakatlardan birining iltimosiga ko'ra, kiritilgan turlar belgilangan. Birinchi ilovaga mansub turlar bilan tijoriy munosabatlarga kirishish qat'iy ta'qiqlanadi, umuman yuqoridagi barcha ilovaga mansub turlar bilan munosabatga kirishish uchun CITESning ma'muriy organi tomonidan berilgan maxsus ruxsatnoma talab etiladi.

Interpolning beradigan ma'lumotlariga ko'ra, yovvoyi fauna va flora turlarining kontrabandasi ularga qo'yiladigan pul hajmiga ko'ra, narkotiklar kontrabandasidan keyingi ikkinchi o'rinni egallaydi. Davlat o'zini oldiga qo'ygan biror maqsadiga erishish uchun u yo'lida, albatta, turli islohotlar qilishi kerak. O'zbekiston Respublikasi 1995-yildan buyon "Biologik xilma-xillik to'g'risida"gi Konvensiyaga a'zo va mana shu yildan beri mamlakatimiz konvensiya majburiyatlarini ixtiyoriy ravishda o'z zimmasiga olgan. Konvensiya davlatlarning biologik xilma-xillikni saqlash bo'yicha strategiyalar, reja va dasturlar ishlab chiqishni ham nazarda tutadi. Shunga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 484-sonli "2019-2028-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining biologik xilma-xillikni saqlash strategiyasi to'g'risida"gi Qarori mavjud bo'lib, ushbu strategiya mana shu yillar davomida ekoturizmni rivojlantirishni, rekreatsion zonalarini ko'paytirishni, biologik xilma-xillikni saqlash va undan barqaror foydalanishning yoki mavjud rejalar va dasturlarga moslashtirishning milliy strategiyalari, rejalari va dasturlarini ishlab chiqishni, tanazzulga uchragan ekotizimlarni tiklash hamda kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostidagi turlarni tiklash chora-tadbirlarini ko'rishni va boshqa asosiy masalalarni hal etishni ko'zlaydi. Strategiyada ta'kidlanganidek, antropogen ta'sirlar ostida kuchayib borayotgan ekotizimlarning umumiy tanazzuli va fragmentatsiyasi areallarning va ham kamyob, ham resurs turlarning soni qisqarishiga olib keldi. Bunday turlar yovvoyi tabiatda yo'qolib ketish xavfiga ega va Qizil kitobga kiritish uchun tavsiya etilgan. Hayvonlarning 207 ta turi va kenja turlari kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostidagi turli toifalarga kiritilgan, ulardan 184 tasi O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritilgan (2009-y.), ulardan sut emizuvchilarning 24 turi, qushlarning 48 turi, reptiliylarning 16 turi, baliqlarning 17 turi, bo'g'imli chugalchanglarning 3 ta turi, molyuskalarning 14 ta turi va bo'g'imoyoqlilarning 60 turi mavjud⁴.

Aytish joizki, Markaziy Osiyoning va O'zbekiston Respublikasining endemikasi umurtqali hayvonlarning 53 ta turi va kenja turini ifodalaydi Sudralib yuruvchilarda endemizm ko'rsatkichi 50 % ga teng, sut emizuvchilar sinfi esa pastroq ko'rsatkichga – 14 % ga, qushlr sinfi 1,7 %, baliqlar orasidagi endemizm darajasi esa 50 %dan ziyodroqni tashkil etadi.

"Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 17-moddasida belgilanganidek, yo'qolib ketish xavfi ostida turgan va kamyob yovvoyi hayvonlar turlari O'zbekiston Respublikasining Qizil kitobiga kiritiladi.

⁴ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 11.06.2019-yildagi "2019-2028-yillar davrida O'zbekiston Respublikasida biologik xilma-xillikni saqlash strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 484-sonli qarori.

Ushbu turlarning nobud bo'lishiga, soni kamayib ketishiga yoki yashash muhiti buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan harakatlarga (harakatsizlikka) yo'l qo'yilmaydi.⁵ Xuddi shu mazmundagi modda "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 17-moddasida o'simliklarga nisbatan amal qiladi. "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 19-moddasi kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan yovvoyi hayvonlar turlarini tabiiy yashash muhitidan ajratib olish tartibi belgilangan. Ushbu moddaning birinchi qism 1-bandida nazarda tutilganidek, kamyob va yo'qolib ketish xavfi ostida turgan yovvoyi hayvonlar maxsus yaratilgan sharoitlarda ko'paytirish va keyinchalik tabiiy yashash muhitiga qo'yib yuborish maqsadida tabiiy yashash muhitidan ajratib olish tartibi belgilangan⁶. Unga ko'ra, tabiiy yashash muhitidan ajratib olishga O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining xulosasi inobatga olingan holda, hukumatning qarori asosida O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi tomonidan beriladigan ruxsatnoma bo'yicha yo'l qo'yiladi. Bunga pitomniklarni misol qilib olishimiz mumkin. Bilamizki, yo'rg'a-tuvaloqlarni ko'paytirish maqsadida mamlakatimizning Buxoro viloyatining Peshku tumanida va Navoiy viloyatining Karmana tumanida pitomniklar mavjud bo'lib, ular ma'lum bir bosqichlarda tuvaloqlarni yetishtiradi va erkin tabiat qo'yniga qo'yib yuborishadi. Pitomniklar samarali usul hisoblansa-da, ularning ham o'ziga yarasha kamchiliklari mavjud. Pitomnik sharoitidan yetishib chiqqan yo'rg'a-tuvaloqlar erkin tabiat qo'yniga qo'yib yuborilganda, erkin tabiatning xavf-xatarlariga duchor bo'ladilar. Shuning uchun ham ko'pchilik yo'rg'a-tuvaloqlar erkin tabiat qo'yniga chiqqanda, yashab keta olmaydi. "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning 19-moddasida esa sun'iy yaratilgan sharoitlarda o'simliklarning xilma-xil turlarini saqlab qolish va ularni o'rganish, ulardan madaniy-ma'rifiy, o'quv-tarbiyaviy, rekreatsiya va estetik maqsadlarda foydalanish bo'yicha ilmiy faoliyat yuritish uchun dendrologiya bog'larini tashkil etish belgilangan⁷.

Kuni kecha Oliy Majlis Qonunchilik palatasidagi O'zbekiston Ekologik partiyasi fraksiyasining navbatdagi yig'ilishida ikkinchi o'qishda muhim masala ham ko'rib chiqildi. Ya'ni endilikda daraxt va butalar bilan qonunga xilof ravishda munosabatda bo'ladigan shaxslarga moliyaviy sanksiyalar qo'llaniladi. Xususan, daraxt va butalarni qonunga xilof ravishda kesgan yuridik shaxslar 99 million so'mgacha moliyaviy jarima to'lashdan tashqari, daraxt kesilgan joyga 100 tup ko'chat ekadi va ko'chatlarni uch yil mobaynida parvarishlaydi. Ushbu masala oxirgi kunlarda juda avj nuqtasiga yetgan edi. Qayga qaramaylik, betonlangan daraxtlar, shikastlangan va noqonuniy kesilayotgan daraxtlar. Ekologiyaning bugungi "kambag'al" holatida unga nisbatan shafqatsiz munosabatda

⁵ O'zbekiston Respublikasining 07.09.2023-yildagi "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonuni, 17-moddasi.

⁶ O'zbekiston Respublikasining 07.09.2023-yildagi "Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonuni, 19-moddasi.

⁷ O'zbekiston Respublikasining 16.09.2023-yildagi "O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi Qonun, 19-modda.

bo'lganlar javobgarlik hissini tuyishi shart. Shu o'rinda aytish joizki, so'nggi kunlarda uy hayvonlariga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lish kabi holatlar juda ko'payib ketdi. Huquq hamisha insoniylik va adolat bilan nafas oladi. Garchi mavzu doirasidan sal chetroq bo'lsa-da, hayvonlarga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lish mavzusiga alohida to'xtalib o'tishni joiz deb bildik. Afsus bilan tan olish kerakki, bu kabi noinsoniy harakatlar bugungi kunga kelib, o'zining avj nuqtasiga yetdi. Bu qonun ijodkorligining aktivligidan, ijroning esa zaifligidan dalolat beradi.

Hayvonlarga nisbatan shafqatsiz munosabatda bo'lgan shaxslar uchun javobgarlik masalasini yanada kuchaytirish lozim. Atrofimizda bo'layotgan bu kabi holatlarga ko'z yumib ketadigan bo'lsak, ahvol borgan sari jiddiy tus oladi. Albattaki, savol tug'ilishi mumkin: javobgarlikni yanada kuchaytirish "inson, uning manfaati – hamma narsadan ustun" qabilidagi tamoyilga zid kelmaydimi deb. Aslo. Chunki qo'ldan bunday noinsoniy, shafqatsiz harakatlar qilgan insonning yuragi o'sha paytda "jiz" etamagan bo'lsa, u qo'llardan boshqa jinoyat ham kelishi mumkin. Ayni damda boshqa mamlakatlarda hayvonlarni muhofaza qilish borasidagi ishlar avj olmoqda. Misol uchun, rivojlangan mamlakatlardan biri Janubiy Koreya endilikda itlarni muhofaza qilish maqsadida, itlarni so'yish va sotishni ta'qiqlovchi qonunni ishlab chiqarayotganligi ijtimoiy tarmoqlarda tarqaldi. Ushbu qonun itlarni – chorvachilik mahsulotlaridan butkul chiqarib tashlashni nazarda tutadi. Bundan tashqari, fermerlar qonunga ko'ra, 3 yil muddat ichida biznesni yopish rejasini taqdim etishlari shart. Ma'lumot o'rnida aytish joizki, Janubiy Koreyada 1150dan ortiq it fermasi va 1600 dan ortiq it go'shtini taklif etadigan restoranlar mavjud. Agar ishlab chiqiladigan qonun haqiqatdan kuchga kirsak, 2027-yilga borib, ushbu davlatda it go'shtini taklif etadigan birorta joy qolmas ekan. Bundan tashqari, innovatsiyalarga boy mamlakat bo'lgan Xitoyning Poyang ko'li qo'riqxonasi sun'iy intellekt texnologiyasidan foydalangan holda qushlarni sanash va oziqlantirishni boshlagani hech kimga sir emas.

Kamyob, yo'qolib ketgan va yo'qolish xavfi ostidagi fauna va flora turlarini gnofondini saqlab qolishda Qizil kitob alohida ahamiyatga ega. Avvalo, uning ramziy ma'nosiga to'xtalib o'tsak. Qizil rang bevosita "man qilish", "ta'qiqlash", "xavotir" kabi ma'nolarni ifoda etadi. Shu boisdan ham kitobga "Qizil kitob" nomi berilgan. Qizil kitob davriy nashr hisoblanadigan, davlatning rasmiy hujjatidir. Aytish joizki, unga kiritilgan barcha turlar O'zbekiston Respublikasi hududida muhofaza etiladi. CITES ilovalaridan farqli o'laroq, Qizil kitobga zaif turlar (tabiatan noyob turlar) va noaniq maqomli turlar (tur haqida yetarli ma'lumot yo'q. Misol uchun: manul, tyanshan tog' qo'ylari) ham kiritilgan. Bundan tashqari, yo'qolgan, yo'qolish arafasidagi turlar va yo'qolish xavfi mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan turlar ham mavjud.

Darhaqiqat, ushbu jar yoqasida turgan turlarni barqaror holatga keltirishni jamiyatning har qaysi bo'g'ini idrok etishi kerak. Bugun tijorat munosabatlarida yo'qolib borayotgan hayvonlardan qilingan mahsulotlarga talab anchayin katta va ortib bormoqda. Misol uchun, tuya junidan qilingan ko'rpa va kiyimlar, tulki dumidan qilingan kiyim-kechak mahsulotlari, timsoh terisidan ishlangan poyabzallar, bularning sanog'i yo'q. Inson

manfaatlari hamma narsadan ustun, lekin bozorda o'sha mahsulotlarga bo'lgan talab birozgina bo'lsa-da pasayishi yo'qolib ketayotgan turlarni muhofaza qilishga o'zining ta'sirini ko'rsatadi.

Inson bor ekan, atrof-muhitga zarar yetadi. Chunki insonning yashash sharoiti ekologiyaga chambarchas bog'langan. Lekin uni qattiq muhofaza ostiga olmasa, kelajakda ekologiya yanada tanazzulga yuz tutishini taxmin qilish qiyin emas. Ayniqsa, biologik xilmaxillik kuchli muhofazaga muhtoj. Yo'qolish xavfi ostida turgan fauna va flora dunyosi bilan bo'lgan munosabatlarni tartibga solishda yanada mukammal chora-tadbirlarni ishlab chiqish, samarali xalqaro metodlarni amaliyotda qo'llash biroz bo'lsa-da, muammoga yechim bo'lishi mumkin. Bilamizki, juda ko'plab yovvoyi hayvonlar "yo'l" sabab nobud bo'lishadi. Amerika Qo'shma Shtatlarida bunga yechim sifatida, hayvonlarning yashash joylari o'rtasidan qurilgan avtomobil yo'lining tepasiga ikkita joyni birlashtirib turuvchi "ekologik ko'priklar" barpo etilgan ekan. Bu juda samarali bo'lib, undan hayvonlar xatarsiz va bemaol qatnashi mumkin. Ikkinchidan, brakonerlik qilgan shaxsga qo'shimcha jazo qo'llash ham darkor deb hisoblayman, chunki qonunlarimiz faqat brakonerni noqonuniy harakatiga javobgarlikni ko'zlaydi va hayvon olib qo'yiladi, biroq hayvon erkin tabiat qo'ynida yashashi kerak, hayvonga yetkazgan ushbu shafqatsiz munosabati uchun ham javob berishi shart. Nafaqat bu holatda, balki hayvonlar bilan shafqatsiz munosabatda bo'lgan shaxslarga nisbatan javobgarlik masalasini kuchaytirish kerak. Misol uchun, Avstraliyada hayvonlar bilan shafqatsiz munosabatda bo'lgan shaxslar zoofiliyada ayblanadilar va ularga bir umr uy hayvonlarini boqish ta'qiqlanishi mumkin. Uchinchidan, baliq ovlashning aniq muddati va chegarasi belgilanishi lozim. "Ov qilish va ovchilik xo'jaligi to'g'risida"gi Qonunning 35-moddasida belgilab qo'yilganki, O'zbekiston Respublikasi ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilish va iqlim o'zgarishi vazirligi qarori bilan baliqlarning urchish davrida ularni ovlashni amalga oshirishni ta'qiqlash muddatlari belgilanadi⁸. Biroq ushbu qarorning ijrosi sust ishlaydi, chunki qayga qaramaylik, odamlar ushbu mashg'ulot bilan band bo'ladilar. Qizig'i, baliqlar soni jihatidan chegara mavjud bo'lsa-da, uni ovlash vaqti aniq aytilmagan. Misol uchun, shaxs ertalabdan baliq ovlashni boshladi va normadagi baliqni ovladi, u endi bir soatdan keyin ham yana shug'ullanishni boshlasa, xuddi o'sha sondagi baliqlarni ovlashi mumkinmi yoki bugungi ovni yakunlashi kerakmi? Xulosa o'rnida aytish joizki, yo'qolish xavfi ostidagi fauna va flora dunyosini muhofaza qilish hammaning insoniylik burchidir.

ADABIYOTLAR:

I. Normativ-huquqiy hujjatlar va metodologik ahamiyatga molik nashrlar:

1.1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2023. – 41

⁸ O'zbekiston Respublikasining 08.07.2020-yildagi "Ov qilish va ovchilik xo'jaligi to'g'risida"gi Qonuni, 35-modda.

b.

1.2. Yo'qolib ketish xavfi ostidagi yovvoyi fauna va flora turlarining xalqaro savdosi to'g'risida"gi Vashington Konvensiyasi.

1.3. O'zbekiston Respublikasining ""Hayvonot dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi 2023-yil 7-sentabrdagi O'RQ–867-son Qonuni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.09.2023 y., 03/19/539/3161-son.

1.4. O'zbekiston Respublikasining ""O'simlik dunyosini muhofaza qilish va undan foydalanish to'g'risida"gi 2016-yil 21-sentabrdagi O'RQ–409-son Qonuni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 21.09.2016y., 03/19/552/3541-son.

1.5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2019-2028-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining biologik xilma-xillikni saqlash strategiyasi to'g'risida"gi qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2019 y., 484-son.

1.6. O'zbekiston Respublikasining ""Ov qilish va ovchilik xo'jaligi to'g'risida"gi qonuni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi (www.lex.uz).

9. Doniyorbek, N. (2023). BOLALAR UCHUN ZAMONAVIY SUV MUOLAJALARI MAJMUASINI YARATISH. CENTRAL ASIAN JOURNAL OF ARTS AND DESIGN, 523-527.

10. Qo'ziyevich, E. I., & Elmuradovna, J. E. (2023). Qadimgi qarshi shahri arxiologik yodgorliklari arxitekturasi ilmiy tahlili. Arxitektura, muhandislik va zamonaviy texnologiyalar jurnali, 2(2), 58-61.

11. Qo'ziyevich, E. I., & Elmuradovna, J. E. (2023). The scheme of territorial placement of agglomeration commercial and household complexes in Uzbekistan. Arxitektura, muhandislik va zamonaviy texnologiyalar jurnali, 2(2), 62-67.

12. Maxmatqulov, I. T. (2022). Scientific analysis of the Erkurgan historical and archeological complex in Karshi district of Kashkadarya region. Journal of Architectural Design, 4, 27-31.

13. Elmuradovna, J. E., & Qo'ziyevich, E. I. (2023). BUXORO ARKINING ARXITEKTURAVIY SHAKLLANISHI. ARXITEKTURA, MUHANDISLIK VA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR JURNALI, 2(2), 75-78.